

Кузьмич О. Теоретичний аспект вивчення складносурядних речень та анормативи в їх конструюванні // Лінгвостилістичні студії. 2018. Вип. 8. С. 173–180.

Kuzmich O. Compound Sentences Study and Abnormalities in their Construction: Theoretical Aspects // Lingvostilistični studii. 2018. Iss. 8. P. 173–180.

УДК 811.161: 2'367

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ТА АНОРМАТИВИ В ЇХ КОНСТРУЮВАННІ

Оксана Кузьмич

Рівненський державний гуманітарний університет

У статті проаналізовано загальнотеоретичні питання, пов'язані зі статусом складносурядних речень, аспектами вивчення, розмежуванням структурно-семантичних типів, особливостями дефініцій, випадками синкретизму; простежено причини появи синтаксичних анормативів у сфері паратаксису; систематизовано різнотипні синтаксичні помилки, що трапляються в усному та писемному мовленні носіїв української мови; запропоновано відредаговані варіанти реченнєвих одиниць; окреслено перспективи досліджень складносурядних речень.

Ключові слова: складносурядне речення, дефініція, сурядні сполучники, структурно-семантичний тип, мовна норма, анорматив.

Вступ. Важливе місце в побудові усних і письмових висловлювань посідають складносурядні речення – одне з найдавніших структурно-семантичних мовних утворень у системі складного речення.

Специфіка складносурядних речень привертала і привертає увагу вітчизняних і зарубіжних мовознавців, що пояснюється багатством виражальних засобів і їхньою поліфункційністю [5; 6; 7; 9; 15; 16].

У дослідженнях складносурядного речення можна виділити два напрями: власне лінгвістичний (теоретичний), пов'язаний з особливостями дефініцій; визначенням структурних і семантичних типів складносурядних речень; функціонуванням сполучників; явищем синкретизму в системі паратаксису тощо, і практичний, який забезпечує точне, доступне, доречне, переконливе для кожної конкретної ситуації спілкування послуговування зазначеними синтаксичними одиницями.

Мета дослідження – простежити окремі власне лінгвістичні аспекти вивчення складносурядного речення як базові у мовознавстві, а також проаналізувати типові помилки, які трапляються в побудові складносурядних речень.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували анормативи, дібрані з усного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей, учнів-старшокласників, а також різнотипних письмових робіт, передбачених навчальними програмами. Основними методами дослідження є: описовий для з'ясування загальнотеоретичних питань,

пов'язаних із дефініціями складносурядних речень, їхнім статусом у системі синтаксичних одиниць; компонентного аналізу для виявлення й опису типових синтаксичних помилок у складносурядному реченні; прийом моделювання для вибору відредагованого варіанта мовної одиниці.

Результати дослідження та дискусія. Тлумачення складносурядних речень пов'язане з тим, якому з аспектів дослідження надавали перевагу. Автори перших посібників з української мови для вишів уважали, що складносурядні речення складаються з простих, які об'єднуються як рівноправні, незалежні одиниці (рівнорядні, рівнорядно-сполучникові) [10, с. 283; 11, с. 320], і зараховували до них безсполучникові утворення. В. А. Белошапкова відносить до складносурядних безсполучникові речення незамкненої структури [12, с. 597]. Подібні визначення мали місце і в шкільних підручниках: «Складносурядним називається речення, що складається з двох і більше простих речень, незалежних одне від одного» [3, с. 13]. Згодом було доведено, що компоненти складносурядних речень становлять «структурно-синтаксичну і смислову єдність, у якій окремі частини взаємопов'язані» [16, с. 106].

Грамотична обумовленість компонентів виявляється в погодженості видо-часових і способових форм дієслів-присудків, наявності спільного для обох частин другорядного члена, уживанні займенників, модальних слів, часток і т. ін. [12, с. 598]. Тому більш вдалою, на думку науковців, є дефініція: «Складносурядними називаються такі речення, предикативні частини яких пов'язуються сурядними сполучниками» [12, с. 598].

Відмова від тлумачення складносурядних речень як конструкцій із рівнорядними відношеннями дає підстави виділяти серед них синкретичні утворення. Так, М. А. Жовтобрюх речення *Хай жовтий лист зникає в далині, та ще не раз весна тобі всміхнеться* (В. Сосюра) зараховує до складносурядних із протиставними сполучниками [9, с. 24], хоч тут чітко простежуються допустові семантико-синтаксичні відношення, типові для складнопідрядних речень.

Сумнівним видається зарахування до складносурядних зі значенням раптовості, несподіваності речень із сполучниками *аж, коли, як, і раптом, та враз*: *Ой пішла я у гай за водою, **аж** там милий гуляє з другою* (Н. тв.); [2, с. 86]; *Одного дня раненько іду з водою, **коли** назустріч мені чоловік* (Марко Вовчок) [1, с. 94]. Порівняймо: компонент *коли*, окрім засобу зв'язку складнопідрядних речень, тлумачиться як частка зі значенням несподіваності, раптовості: *...**Коли** гульк – аж в степ широкий суне злючая зима* (Л. Глібов) [13, Т. IV, с. 220]; компонент *аж* – як сполучник сурядності, що виражає протиставні семантико-синтаксичні відношення: *Я думала, що спить батько, **аж** він умирає* (Т. Ш.) [13, Т. I, с. 23]; як сполучник підрядності зі значенням часу: *«Носив вовк козу, **аж** і вовка понесли»* (М. Номис) [13, Т. I, с. 23] чи зі значенням наслідку: *Віють вітри, віють буйні, **аж** дерева гнуться* (І. Котляревський) [12, Т. I, с. 23]; компонент *як* у

ролі сполучного засобу – лише як підрядний сполучник або компонент порівняльного звороту [6, с. 295].

Останнім часом у мовознавчій літературі розширюється коло вторинних сурядних сполучників. Так, для надання відтінку приєднання зі сполучником *і* вживаються конкретизатори *ще, до того, крім того, причому, до речі, навіть* тощо. Вони можуть виступати й самостійно як аналоги сполучників: *Всі стихли, **навіть** Настя вгамувалася і зітхнула шумно* (І. Сенченко) [15, с. 239].

На думку М. А. Жовтобрюха, і частки *теж, також* можуть виконувати функцію єднальних сполучників, виражати єднально-ототожнювальні смислові відношення: *Це родинне мистецтво й мамі передалося, вона **теж** це вміє* (О. Гончар) [10, с. 225].

На наш погляд, тлумачення зазначених компонентів як сполучників сурядності стирає межу між сполучниковими й безсполучниковими утвореннями, а отже, ускладнює процес засвоєння окремих положень синтаксису. Інша річ, коли йдеться, наприклад, про конструкції з прислівником *так* у ролі сполучного засобу, де чітко простежуються протиставні семантико-синтаксичні відношення з відтінком невідповідності, компенсації: *Не рад козак журитися, **так** серденько ние* (Укр. нар. пісня) [6, с. 219].

Одну з форм парадигми зіставляваних чи протиставних речень створюють конструкції зі сполучником *же (ж)*. Його називають семантичним аналогом сполучника *а* [12, с. 615]: *Жінки тяжко зітхали, витирали хусточками очі, чоловіки **ж** похилили голови, чаділи махрою;* (К. Гордієнко); зіставно-протиставним [1, с. 93]: *Мірошник спить, вода **ж** біжить* (Л. Глібов); приєднувальним, що доповнює, пояснює, розкриває зміст першого речення [13, с. 516]: *Радісно в квітня тріпоче серденько, з грудей **же** могутніх пісня ілється* (М. Коцюбинський); зіставлявано-видільним сполучником [12, с. 615] тощо.

Оскільки сполучник *же (ж)* походить від частки, він розташований не на початку другої частини, а після якогось слова і цим самим не тільки зіставляє, а й виділяє повідомлюване. У такій особливості полягає контраргумент щодо однієї з ознак складносурядного речення: «Сполучники сурядності завжди знаходяться між предикативними частинами, не належачи жодній з них, а складносурядному реченню в цілому» [1, с. 90] (порівняймо з протиставним сполучником *однак*: *Дочка відповідала спокійно, мати **однак** усе зрозуміла* (Із газ.); *Довкола неї було пусто, ... з колиби **однак**е курився дим* (І. Франко). Водночас погоджуємося з думкою, що неанафорична позиція сполучників *однак, однак* та відповідна пунктуація виразно споріднює їх зі вставними словами [14, с. 632].

Проблематичним у теорії синтаксису складносурядного речення є розмежування його семантичних типів. Ідеться передусім про конструкції з асемантичними сполучниками, які можуть, залежно від контексту,

виражати різні значення або ж поєднувати кілька значень. Простежимо це на прикладі сполучника *а*.

На думку І. Р. Вихованця, сполучник *а* в контексті набуває приєднувального значення: *Не встигнеш надивитися на сонце, а вже вечірня зоря темніє тобі в постарілих очах...* (М. Стельмах) [5, с. 304]. Автори ж «Проблемних питань синтаксису» вважають, що «Похідні форми парадигми зіставляваних речень створюються поєднанням *а* з конкретизаторами для вираження часової послідовності: *Ще кури проти сонця на порозі вигрівалися, весну виглядали, а вже Захара посідали тривожні думки* (К. Гордієнко) [12, с. 613] (порівняймо з більш виразними зіставними відношеннями, які, однак, у деяких джерелах тлумачаться як протиставні: *І знову синіє небо, а на йому золоте сонце сипле скрізь гарячими блискучими бризками* (С. Васильченко) [10, с. 225]). На наш погляд, тут має місце значення часової одночасності.

Інші науковці в аналогічних випадках тлумачать сполучник *а* як сурядно-підрядний, що виражає протиставно-допустові семантико-синтаксичні відношення: *І ще на вулицях завали Курились порохом рудим, А сонцем сповнені квартали Уже раділи* (М. Нагнибіда) [6, с. 14].

Таку неоднозначність у тлумаченні сполучника *а* можна пояснити історичним розвитком пара- й гіпотаксису: «Відсутність чіткого протиставного відтінку в сполучнику *а* в складносурядному реченні і його здатність вказувати на роздільність дій у сучасній українській літературній мові – це відгомін його колишніх функційних можливостей. Пам'ятки свідчать, що в мові XV–XVI століть нанизування речень за допомогою сполучників *а* було звичайним явищем і для ділового стилю, навіть тоді, коли одне з речень підпорядковувалося іншому» [8, с. 204].

Ще однією проблемою в розумінні складносурядних речень є їхній стосунок до простих з однорідними присудками. На нашу думку, попри все розмаїття поглядів, конструкції зі сурядними присудками, очевидно, слід уважати проміжним типом речень між простими і складними.

Практичний аспект вивчення складносурядних речень пов'язаний із точним, доречним, переконливим для кожної конкретної ситуації спілкування послуговуванням зазначеними синтаксичними одиницями. Це, насамперед, питання словоладу в компонентах і порядку компонентів, логічної сумісності компонентів; доречного вживання сполучного засобу, знаків пунктуації; погодженості форм дієслів-присудків; стилістичної досконалості тощо. Зупинимося на окремих із них.

Важливим засобом розуміння авторського задуму в складносурядному реченні є порядок компонентів. Порівняймо: *Але він терпляче долав біль, хвороба напосілась на нього, вклала в ліжко. – Хвороба напосілась на нього, вклала в ліжко, але він терпляче долав біль.*

Іншим виявом анорматива є порушений словолад у компонентах. Причому невластивий порядок слів може стосуватися як самотійних, так і службових частин мови: *На луках скошено траву, але ще не зібрано. – На луках*

*траву скошено, але ще не зібрано; Чи відповідають умови утримання заарештованих міжнародним і національним стандартам та усунуло **чи** керівництво установи виявлені раніше недоліки? – Чи відповідають умови утримання заарештованих міжнародним і національним стандартам та чи усунуло керівництво установи виявлені раніше недоліки?*

Часто неоднозначність семантико-синтаксичних відношень між компонентами зумовлена багатозначним сполучним засобом: *Після війни його зацікавила геологія, **та** він став геологом; Для українських вишиваних рушників характерні спільні ознаки, **і** кожен регіон має свої особливості; Жодної серйозної пропозиції не було, **а** грошей у мене на це нема.*

Правильні варіанти: *Після війни його зацікавила геологія, тому він обрав цей фах; Для українських вишиваних рушників характерні спільні ознаки, але кожен регіон має свої особливості; Жодної серйозної пропозиції не було, але й грошей у мене нема.*

В окремих випадках спостерігаємо поєднання сурядних компонентів, другий із яких видається «семантично порожнім», як, наприклад, в анормативі з потенційним результативним значенням: *Юрій Дрогобич **постраждав** за свою сміливість, і цього астрологові **не пробачили**.* Відредагований варіант міг би мати такий вигляд: *Юрієві Дрогобичу не пробачили його сміливості.*

Помилки в конструкціях із градаційними відношеннями пояснюються, очевидно, зміною композиційного задуму: спочатку речення конструється як просте з однорідними членами, а в процесі мовлення виникає намір перебудувати його в складне. Як результат – поява конструкції з порушеною градаційною парою: *Ми перевиконали **не тільки план, але й домоглися** зниження собівартості продукції. – Ми не тільки перевиконали план, а й домоглися зниження собівартості продукції.*

Синкретизм складносурядних речень може зумовлюватися відсутністю пунктограм чи багатозначністю сполучного засобу: *Захисну смугу садять вздовж колій **і** сніг не засипає рейок. – Захисну смугу садять вздовж колій – і сніг не засипає рейок.* Порівняймо з авторським прикладом: *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко та розмова (Леся Українка).* В останньому реченні обставина настирливо означає набридливо, нав'язливо, надокучливо, невідчепно, наполегливо, завзято; затято, уперто. Отже, сполучний засіб *та й* можна тлумачити не лише як приєднувальний, а і як протиставний.

Поширеною помилкою в усному та писемному мовленні носіїв української мови є неузгодженість форм дієслів-присудків у компонентах складносурядних речень: *Буслиха сиділа на яйцях, а бусел годує її: ретельно носить жаб, вужів. – Буслиха сиділа на яйцях, а бусел годував її: ретельно носив жаб, вужів; На сімнадцяту годину сонце перемістилося на захід, але тіні в цей час будуть спрямовані на схід. – На сімнадцяту годину сонце перемістилося на захід, але тіні в цей час були спрямовані на схід.*

Поодинокими є випадки надуживання однакових сполучних засобів при сурядних компонентах. Такі аномативи можна перебудувати з урахуванням рівності відношень у складносурядне або безсполучникове речення. Порівняймо: *Шукали його три дні, але все даремно, але потім знайшли в степу зовсім знесиленого.* – *Шукали його три дні, а на четвертий знайшли в степу зовсім знесиленого.*

Проблемним у мовознавстві є сплутування складносурядних речень із складнопідрядними: *Зверніть увагу на будову словосполучень і чи правильно вони написані.* – *Зверніть увагу на будову і правильне написання словосполучень.*

Окремі складносурядні конструкції хибують стилістичною невправністю: *Нею опанував великий жаль, і відповідно до цього вона розгубилася.* – *Її охопили жаль і розгубленість.*

Висновки та перспективи дослідження. У ході дослідження ми дійшли висновків, що на сьогодні серед мовознавців немає одностайності щодо статусу складносурядних речень, їхніх структурно-семантичних типів, засобів зв'язку між компонентами, а далеко не вичерпний аналіз синтаксичних аномативів засвідчив високий ступінь їх поширеності в елементарному складносурядному реченні. Перспективи дослідження може становити лінгвостилістичний аспект складносурядних речень, аналіз виявлених аномативів у паратаксісі з погляду сприймання їх реципієнтом і визначення міри «ненормативності».

Список використаної літератури

1. Ачилова В. П. Синтаксис і пунктуація української мови в таблицях та схемах. Вид. 2-ге, виправ. і допов. Сімферополь: ДОЛЯ, 2006. 168 с.
2. Ачилова В. П. Синтаксис і пунктуація української мови. Таблиці, схеми, зразки розбору: навч. посіб. Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2013. 182 с.
3. Біляєв О. М., Пентиліук М. І., Симоненкова Л. М., Симоненкова Т. П. Українська мова: підруч. для 9 класу. Київ: Освіта, 2002. 208 с.
4. Бондаренко Т. Г. Типологія мовних помилок та їх усунення під час редагування журналістських матеріалів: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.01.08. Київ, 2003. 18 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підруч. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
6. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови. Сполучники. Київ, Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.
7. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ: Наук. думка, 1969. 155 с.
8. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 320 с.
9. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наук. думка, 1984. 254 с.
10. Підвищений курс української мови / за ред. Л. А. Булаховського. Харків: Рад. школа, 1931. 340 с.
11. Синявський Олекса. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 363 с.
12. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ: Вища шк., 1994. 670 с.

13. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
14. Тимченко Є. К. Українська грамати́ка. Київ, 1918.
15. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підруч., 2-ге вид, допов. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 408 с.
16. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1970. 768 с.

References

1. Achylova, V. P. (2006). Syntaksys i punktuatsia ukrainskoi movy v tablytsakh ta skhemakh [Syntax and punctuation of Ukrainian in tables and charts]. Simferopol: Dola. [in Ukrainian].
2. Achylova, V. P. (2013). Syntaksys i punktuatsia ukrainskoi movy. Tablytsi, skhemy, zrazky rozboru [Syntax and punctuation of Ukrainian. Tables, charts, samples of analysis]. Simferopol: VD «Arial». [in Ukrainian].
3. Biliaiev, O. M., Pentyliuk, M. I., Symonenkova, L. M., Symonenkova, T. P. (2002). Ukrainska mova: pidruchnyk dla 9 klasu [Ukrainian: school textbook for the 9th form]. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian].
4. Bondarenko, T. H. (2003). Typolohiia movnykh pomylok ta yikh usunennia pid chas redahuvannia zhurnalistskykh materialiv [Typology of language mistakes and their elimination while editing journalistic materials]: *Extended abstract of the candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vychovanets, I. R. (1993). Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys [Grammar of Ukrainian. Syntax]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
6. Horodenska, K. H. (2007). Hramatuchnyi slovnyk ukrainskoi movy. Spoluchnyky [Grammatical dictionary of Ukrainian]. Kyiv, Kherson. [in Ukrainian].
7. Hryshhenko, A. P. (1969). Skladnosuriadne rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi [A compound sentence is in modern Ukrainian literary language]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Yermolenko, S. Ya., Bybyk, S. P., Kots, T. A. et al. (2013). Literaturna norma i movna praktyka [Literary norm and language practice]. Nizhyn: «Aspekt–Polihraf». [in Ukrainian].
9. Zhovtobriukh, M. A. (1984). Ukrainska literaturna mova [Ukrainian Literary Language]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Bulakhovskyi L. A. (Ed.). (1931). Pidvyshhenyi kurs ukrainskoi movy [Advanced course of Ukrainian]. Kharkiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].
11. Syniavskyi, O. (1941). Normy ukrainskoi literaturnoi movy [Norms of literary Ukrainian]. Lviv: Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
12. Slynko, I. I., Hujvaniuk, N. V., Kobylanska, M. F. (1994). Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy: Problemni pytannia [Syntax of modern Ukrainian: Problematic issues]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
13. Bilodid, I. K. (Ed.). (1970–1980). Slovnyk Ukrainskoi Movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
14. Tymchenko, Ye. K. (1918). Ukrainska hramatyka [Ukrainian Grammar]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Shulzhuk, K. F. (2010). Syntaksys ukrainskoi movy [Syntax of the Ukrainian Language]. Kyiv: VTS «Akademia». [in Ukrainian].
16. Shvedova N. Yu. (Ed.). (1970). Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. [Grammar of modern Russian of literary language]. Moskva: Nauka. [in Russian].

Кузьмич Оксана. Теоретический аспект изучения сложосочиненных предложений и анормативы в их конструировании. В статье проанализированы общетеоретические вопросы, связанные со статусом сложосочиненных предложений, аспектами изучения, разграничением структурно-семантических типов, особенностями дефиниций, случаями синкретизма; прослежены причины появления синтаксических анормативов в сфере паратаксиса; систематизированы разнотипные синтаксические ошибки, которые случаются в устной и письменной речи носителей украинского языка; предложены отредактированные варианты синтаксических единиц; очерчены перспективы исследований сложосочиненных предложений.

Ключевые слова: сложосочиненное предложение, дефиниция, сочинительные союзы, структурно-семантический тип, языковая норма, анорматив.

Kuzmich Oksana. Compound Sentences Study and Abnormalities in Their Construction: Theoretical Aspects. An important place in the construction of oral and written statements is occupied by the compound sentences – one of the oldest structural-semantic language formations in the complex sentence system. The role of conjunctions in this type of sentences is important both in speech and in writing. They provide the cohesion between the parts of the text and allow us to construct long sentences.

The article analyzes the general theoretical issues related to the aspects of studying, the delimitation of structural-semantic types compound sentences in constructions with the semantic conjunctions, which, depending on the context, can express different meanings or combine several meanings simultaneously. The extension of the subordinating conjunctions range, the delimitation of compound sentences and simple sentences with homogeneous parts of the sentences (predicates) are of particular interest for this study. The study highlights the issues of the delimitation of compound, complex and asyndetic clauses, specific approaches to the definitions in parataxis.

The practical importance of the study of compound sentences is obvious owing to the exact, relevant and the convincing for each particular situation of communication definition of the functions of the syntactical units under consideration. The most common mistakes revealed in the oral and written speech of the Ukrainian language native speakers are systematized. First of all, it concerns the peculiarities of the syntactical structures components and these components arrangement, logical connections between the components, an appropriate use of the punctuation marks, the connective elements and their usage, coordination of the verb- predicates forms, stylistic appropriateness, etc. The edited versions of the sentence units are suggested.

In the course of the study we came to the conclusion that today linguists are not unanimous about the status of compound sentences, their structural-semantic types and the means of connecting the structure components. Far from being an exhaustive analysis of the syntactic abnormalities has shown a high degree of their predominance in the compound sentence. We advocate further research on the linguistic-stylistic aspect of the compound sentences, analysis of the detected abnormalities in terms of their perception by the recipients and determination of the degree of «abnormality».

Key words: compound sentence, definition, coordinative conjunction, structural-semantic type, linguistic norm, linguistic error (abnormality).

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2018